

УДК 343.811:343.911

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО СУЇЦИДУ:  
ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА СУЧАСНИЙ СТАН**

**THEORETICAL AND LEGAL BASES OF THE RESEARCH OF PENITENTIARY SUICIDE:  
HISTORICAL ANALYSIS AND PRESENTS**

**Остропільська А.А.,**

*аспірант кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права  
Національної академії внутрішніх справ*

У статті розглянуто правову природу пенітенціарного суїциду на основі історико-правового аналізу уявлень про відповідну девіантну поведінку. Висвітлено сучасний стан наукової розробки даного поняття.

**Ключові слова:** засуджений, девіантна поведінка засуджених, пенітенціарний суїцид.

В статье рассматривается правовая природа пенитенциарного суицида на основе историко-правового анализа представлений о соответствующем девиантном поведении. Освещено состояние научной разработки данного понятия.

**Ключевые слова:** осужденный, девиантное поведение осужденных, пенитенциарный суицид.

The article deals with the legal nature of the penitentiary suicide based on historical and legal analysis of the relevant representations of deviant behavior. The article deals with the current situation of scientific research of concept.

**Key words:** prisoner, deviant behavior of prisoners, penitentiary suicide.

**Актуальність теми.** Дослідження будь-якого соціального явища неможливе без вивчення його в історичному контексті. Саме застосування історичного методу наукового пізнання дає змогу дослідити виникнення, формування та розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків,

закономірностей та суперечностей, дозволяє узагальнити історичний досвід та об'єктивно його оцінити. Водночас з точки зору класичної філософії будь-яке явище в його сучасному вигляді може бути адекватно осмислене лише через діалектику його розвитку: процес його виникнення, етапи еволюції, чинники, що обумовлювали ті чи інші

його зміни, формування уявлень про нього. Тому важливою передумовою вивчення правової природи пенітенціарного суїциду є дослідження історичного розвитку уявлень про суїцид як кримінологічне явище.

Однією із причин виокремлення пенітенціарного суїциду від інших видів суїциду є те, що рівень суїцидів у виправних установах завжди вище, ніж у суспільстві в цілому. Це пояснюється тим, що в установах, органах виконання покарань спостерігається підвищена концентрація осіб, які мають додаткові фактори ризику суїциду (девіантна поведінка, психічні й соматичні захворювання, алкоголізм, наркоманія, факт примусової ізоляції). Так, якщо в період з 2008 по 2010 р. включно та й перед тим щорічно у колоніях реєструвалось 40–44 випадки суїциду, то починаючи з 2013 р. цей показник в середньому зріс на 28%.

Поняття пенітенціарного суїциду у різні часи знаходило своє відображення у працях Ю.К. Александрова, Ю.М. Антоняна, В.В. Білецького, І.Г. Богатирьова, О.Г. Ермолаєвої, І.А. Матвєєвої, М.П. Мелентьєва, В.М. Синьова, В.В. Суліцького, Р.А. Шахманова та ін. Проте досі досліджуване нами питання залишається актуальним та вимагає подальшого вивчення та детального аналізу.

**Метою** даної статті є вивчення історико-правового досвіду дослідження пенітенціарного суїциду як специфічного кримінологічного феномену шляхом аналізу наукових праць та поглядів вчених як минулого, так і сьогодення, що в подальшому надасть змогу сучасним науковцям знайти ефективні шляхи запобігання вказаному явищу.

**Виклад основного матеріалу.** Оперуючи поняттями «самогубство» і «суїцид», насамперед необхідно зазначити, що вони є синонімічними і на сучасному етапі мають наступне значення: самогубство, що чинить людина у стані афекту, фрустрації, під впливом психічних аномалій це і є суїцид (від англ. suicide).

У сучасній науковій кримінологічній літературі суїцид визначають, як навмисне насильницьке позбавлення себе життя, яке вчиняється за власною волею і не обумовлене непереборними зовнішніми факторами (наприклад, голодом) або психічними розладами. Вбачається, таке визначення носить суперечливий характер, оскільки не в повній мірі відповідає основам кримінології та кримінального права, так як межа між самогубством і нещасним випадком та вбивством досить часто є тонкою, а перераховані види позбавлення життя мають майже однакові ознаки і є видами насильницької смерті. Хоча суїцид на відміну від інших видів насильницької смерті не визнається протиправним діянням і, відповідно до чинного законодавства, не тягне за собою негативних кримінально-правових наслідків для особи, яка його вчиняє.

З розвитком наукової думки про суїцид як кримінологічне явище виникла необхідність визначення поняття пенітенціарного суїциду як самостійного об'єкта дослідження.

Помітним кроком у дослідженні суїциду взагалі стало видання у 1922 р. першого випуску «Віснику статистики», що включив інформацію про самогубства та соціально-демографічний склад суїцидентів. У 1923 р. в «Віснику статистики» було опубліковано зібрані і оброблені Відділом моральної статистики при Центральному статистичному управлінні, на чолі з М.Н. Гернетом відомості по 36 губерніях щодо кількості, мотивів і способів самогубств з докладними соціально-демографічними характеристиками суїцидентів (окрему категорію яких складали засуджені до позбавлення волі).

Видатний радянський суїцидолог А.Г. Амбрумова відстоювала мультидисциплінарний характер суїцидології, виступала проти вузького медичного розуміння самогубств та першою залучила до дослідницької діяльності юристів і соціологів (С.У. Бородіна, А.С. Міхліна, Л.І. Постовалова, А.Р. Ратинова). Під керівництвом А.Г. Амбрумової та А.Р. Ратинова у 1986 р. було проведено порівняльне

соціально-психологічне обстеження суїцидентів та осіб, які вчинили тяжкі насильницькі злочини, результати якого підтвердили гіпотезу про взаємозв'язок агресії та аутоагресії і «розведенні» цих поведінкових форм психологічними особливостями індивідів, бо суїциденти і насильницькі злочинці представляли полярні психологічні типи по безлічі характеристик [1, с. 166].

Віднесення засуджених до окремої групи ризику суїцидентів в певній мірі пояснюється умовами утримання в місцях позбавлення волі, які є екстремальними як з психологічної, так і з соціально-правової точок зору. А.Д. Глотчкін та В.Ф. Пирожков зазначали, що багато засуджених постійно переживають афект в так званому прихованому вигляді і нерідко без видимих причин впадають в лютість, кричать, обурюються. Поступове накопичення афективних переживань та їх розвиток в подальшому можуть призвести до важких психічних відхилень [2], які і можуть стати причиною вчинення суїциду засудженими.

У цьому контексті доцільно навести думку М.П. Мелентьєва та А.П. Тищенко, які вказували, що психічний стан засуджених до позбавлення волі обумовлений рядом специфічних факторів: ізоляцією від звичного середовища; порушенням соціальних відносин та контактів, що склалися; обмеженням прав і свобод; обов'язковим виконанням режиму; відсутністю можливості самостійно приймати рішення на свій розсуд; переживаннями з приводу вчиненого злочину, шкоди, завданої потерпілому, або справедливості покарання; неприйняттям власної вини; стражданнями рідних і близьких засудженого у зв'язку із позбавленням його волі; розпадом сім'ї. Відповідно, аутоагресивна поведінка засуджених (суїцид) – це свідомо діяльність індивіду, яка направлена на нанесення собі фізичної шкоди з передбачуваними для нього та бажаними ним наслідками [3, с. 47].

Такі науковці, як Ю.М. Антонян, І.Б. Бойко, Н.О. Качанова, А.В. Зосіменко, розподілили всі відомі прояви аутоагресивної поведінки на дві основні взаємопов'язані категорії:

- суїцидальні прояви (самогубство, спроби вчинити самогубство), мета – досягнення смерті суїцидентом;
- несуйцидальні прояви (самокаліцтво), мета – досягнення будь-якого результату, крім позбавлення себе життя [4, с. 62].

Після розпаду СРСР колишні радянські вчені продовжили вивчення феномену пенітенціарного суїциду. На сучасному етапі дослідження пенітенціарного суїциду вчені розширили коло наукових інтересів до вивчення віктимологічних аспектів суїцидальної поведінки засуджених та індивідуально-психологічних особливостей в'язнів, які вчиняють суїцид в місцях несвободи.

Однак дотепер ще немає єдиного як міжгалузевого, так і правового підходу до такого явища, як самогубство. Триває дискусія з приводу того, чи доцільно взагалі суїцид відносити до елементів предмета кримінології, а отже, – робити об'єктом кримінологічних досліджень. Хоча значна частина російських кримінологів виступає проти вивчення самогубства в межах кримінології, прихильники протилежного погляду (В.Г. Лихолоб, В.П. Філонов), який підтримуємо і ми, доводять, що самогубство тісно пов'язано з віктимологією в її широкому розумінні і латентністю злочинності; є багато спільного в причинах, які породжують злочинність і самогубство; самогубство потерпілого може бути наслідком багатьох злочинів, а також доведення до самогубства; показники злочинності та самогубств корелюють між собою. Ці та інші питання залишаються нерозв'язаними [5, с. 4].

Аналіз наукової літератури свідчить про існування в сучасній пенітенціарній суїцидології двох аспектів: теоретичного (спрямованого на створення комплексної теорії суїциду, як кримінологічного явища) і практичного (націленого на профілактику пенітенціарного суїциду).

Щодо першого, то можна виокремити два основні взаємопов'язані рівні досліджень вивчення самогубств серед засуджених: як суспільного явища (соціальний) і як поведінки конкретного індивідуума (особовий).

На соціальному рівні досліджуються історико-культурні, економічні, соціальні, правові та інші чинники, які спричиняють пенітенціарний суїцид.

На особовому рівні вивченню підлягають індивідуально-психологічні, психопатологічні, кримінологічні аспекти.

Щодо поняття пенітенціарного суїциду, то найбільш вдале визначення цьому явищу, на нашу думку, надав сучасний кримінолог О.Р. Цой, який зазначає, що пенітенціарний суїцид – це девіантне, навмисне діяння (дія чи бездіяльність), яке має на меті позбавлення себе життя засудженим, та є наслідком усвідомленого рішення і спричинило за собою смерть [6].

Розглядаючи суїцид з позицій кримінології, як складової комплексного підходу, необхідно зазначити, що це одна із форм девіантної поведінки, яка відхиляється від прийнятих у суспільстві норм і стандартів та не схвалюється ним. Американський психолог А. Бергман підкреслює, що суїцид – навмисне самопошкодження зі смертельним кінцем – це винятково людський акт, який трапляється в усіх культурах. Більшість наукових підходів найчастіше пов'язують явище суїциду з подоланням психологічної кризи особистості, під якою розуміється гострий емоційний стан, викликаний певними особливими, особистісно значущими психотравмуючими подіями. Тому вбачається, що вивчення природи суїциду варто починати не з акту самогубства, а з розуміння душевного стану людини, її внутрішнього світогляду.

Пенітенціарний суїцид, в нашому розумінні, – це кримінологічне явище, що являє собою усвідомлене вчинення засудженим до позбавлення волі умисного діяння, яке має на меті позбавлення себе життя і, як наслідок, настання смерті.

Ю.К. Александров у своїй праці «Справочник практического работника пенитенциарных учреждений» зазначає, що феномен суїциду (самогубства або спроби самогубства) найчастіше пов'язується з психологічною кризою особистості, під якою розуміється гострий емоційний стан, викликаний якимись особливими, особистісно значущими психотравмуючими подіями. Причому це криза такого масштабу, такої інтенсивності, що весь попередній життєвий досвід людини, що зважилася на суїцид, не може підказати йому іншого виходу з ситуації, яку він вважає нестерпною [7, с. 80].

Попередній аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що утримування людини в установах виконання покарань сприймається і оцінюється нею як максимальна за дією стресогенна ситуація, здатна спровокувати суїцид. Це дозволяє припустити, що пенітенціарний суїцид можна визначити як особистісну реакцію пристосування (з боку засудженого) до умов вимушеної ізоляції: обставини, що склалися, є несумісними або вбачаються такими (наприклад, при депресії) зі збереженням власного життя. Оскільки такі негативні життєві обставини неможливо змінити, то, захищаючи власну особистість, засуджений вдається до крайньої міри – самознищення.

Окремої уваги заслуговують матеріали наукових досліджень американських суїцидологів Девіда Ластера та Брюса Л. Данто, у яких широко розкрито вплив самої ізоляції на суїцид серед спецконтингенту. У своїй спільній праці «Самогубство за ґратами» вони висвітлюють стан пенітенціарного суїциду в Сполучених Штатах Америки та деяких європейських державах у 70–80-х роках минулого століття. Поіменовані науковці відмічають, що в установах виконання покарань попереднього утримання ув'язнених і місцевих установах виконання покарань, де тримаються засуджені з невеликими строками покарання (так званих, jail), рівень суїциду серед спецконтингенту дуже високий і в деяких штатах складає приблизно 100–180 випадків на

100 тис. засуджених [8, с. 73]. Це дає змогу зробити висновки, що саме утримання засудженого в умовах ізоляції найбільш впливає на їх суїцидальні наміри.

Також важливе значення має розкриття детермінант вчинення пенітенціарного суїциду та шляхів його запобігання. Видається, однією з основних причин випадків суїциду серед спецконтингенту є підвищена психологічна напруженість, викликана необхідністю адаптації засуджених до нових умов існування, що включають в себе вимушене спілкування з обмеженим колом осіб. У цьому контексті доречно навести думку М.Г. Дебольського та І.А. Матвєєвої, які до чинників, що впливають на суїцидальні наміри засуджених, відносять вплив оточення: фактором ризику суїцидальної поведінки є зневажливе ставлення до засудженому з боку оточуючих: інших ув'язнених, адміністрації, а часом і родичів. Не випадково частота суїцидів серед засуджених, які вчинили злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, є однією з найвищих (23%) [9].

Принципову роль в механізмі суїцидальної поведінки виконує ситуація, в яку потрапляє та чи інша особа у зв'язку із соціальними, соціально-психологічними та психічними обставинами (суспільство – мікросоціум – індивід) [10, с. 163]. Ю.К. Александров зазначає, що на прийняття рішення здійснити самогубство зазвичай впливає додаткова психологічна травма, яка ще більше переконує засудженого в неминучості катастрофи, сила якої може бути зовсім незначною (невчасно відданий, але важливий для особи лист, несправедливе, на його думку, покарання). Однак саме прийняття такого рішення є свідомим про глибокі хвилювання засудженого. Емоційний стан засудженого погіршується ще й через те, що в установах виконання покарань серед спецконтингенту не є коректним надавати моральну підтримку без прохання особи, яка її потребує. «Лізти в душу», по критеріям засуджених, є нетактовним [11, с. 84].

Такого ж погляду дотримується і вітчизняний пенітенціарний психолог В.В. Суліцький, на думку якого важливим чинником формування у засуджених суїцидальних намірів є й те, що існуючі кримінальні традиції, звичаї та субкультура не дозволяють відкрито виявляти свої почуття [12, с. 11]. У своїх працях він зазначає, що на формування негативних психічних станів, які призводять до суїцидальних спроб, впливають два основні фактори: ізоляція від суспільства (розрив соціальних зв'язків) та встановлені обмеження у поведінці (сувора регламентація повсякденного життя відповідно до вимог кримінально-виконавчого законодавства, та депривація задоволення звичних потреб). До додаткових чинників, що посилюють бажання позбавитися життя самогубством, В.В. Суліцький відносить неадекватну оцінку рішення суду, борг (як наслідок захоплення азартною грою), порушення «законів кримінального світу».

У цьому контексті доцільно навести думку видатного українського вченого І.Г. Богатирьова, який у своїй спільній з Л.В. Тереновою статті «Теоретико-прикладні засади дослідження запобігання суїциду в пенітенціарних установах України» наводить більш розширений перелік детермінантів пенітенціарного суїциду, а саме: труднощі в адаптації до умов відбування покарання у виді позбавлення волі; втрата засудженим соціально-корисних зв'язків і соціально важливих орієнтирів; неприйняття провини або, навпаки, картання за вчинене; очікування вироку суду; конфлікт з іншими засудженими або працівниками установи виконання покарань; небезпека або факт згвалтування чи приниження; об'єднання негативних життєвих обставин; втрата близької людини, сім'ї, чи загострення психічних захворювань [13, с. 127].

Погоджуємося і з думкою Ю.В. Баранова, який відмічає, що місця позбавлення волі початково є екстремальними з наступних причин: 1) монотонність життя; 2) вста-

новлений розпорядок дня; 3) факт ізоляції як просторова зміна; 4) обмежений доступ до інформації; 5) самотність; 6) групова ізоляція; 7) загроза життю [14, с. 12].

Що стосується характеристики особистості засудженого, який вчинив суїцид в установі виконання покарань, то важливо розглянути проаналізовані В.В. Хведчуком вікові характеристики. Найбільш поширеною є вікова категорія до 30 років, а найменш поширеною – понад 50 років. Кушнар'єв С.В. та Супрун М.О. у своїй науковій статті «Геронтологічні проблеми пенітенціарної теорії та практики в суїцидальному аспекті», аналізуючи мотиви суїцидальної поведінки, які виникають у різні періоди життя особистості, зазначають, що найбільш «сприятливими» для здійснення суїциду є життєвий період, коли особистість звертається до визначення сенсу життя та переглядає найістотніші цінності: це може бути юнацтво або людина похилого віку в період чергової життєвої кризи.

На основі результатів історико-правового аналізу пенітенціарного суїциду можна виділити два періоди:

- *радянський*, який включає в себе дослідження дефектів морального розвитку особистості у генезі суїцидальної поведінки («моральної інфекції», за словами І.А. Сікорського);
- *сучасний*, міждисциплінарний підхід до визначення явища суїциду, зокрема, вивчення віктимологічних аспектів суїцидальної поведінки засуджених та індивідуально-психологічних особливостей засуджених, які вчиняють суїцид в установах виконання покарань.

**Висновки.** Отже, слід зазначити, що хоча питання пенітенціарного суїциду в останні роки набуло широкого дослідження, однак до кінця проблема визначення суїциду як кримінологічного терміну залишається невирішеною. У зв'язку із цим дослідження пенітенціарного суїциду як специфічного кримінологічного феномену є актуальним і нині та потребує особливої уваги у контексті його всебічного вивчення задля попередження вчинення.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Амбрумова А.Г., Ратинов А.Р. Мультидисциплінарне дослідження агресивного і аутоагресивного типу особистості. Комплексні дослідження у суїцидології / А.Г. Амбрумова, А.Р. Ратинов ; відп. ред. В. Ковальов. – М., 1986. – С. 166 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yport.inf.ua/sotsiologicheskie-issledovaniya-otdelynih.html>.
2. Пирожков В.Ф. Психология симулянта / В.Ф. Пирожков // Бюллетень ВНИИ МВД СССР «Исправительно-трудовые учреждения». – М., 1981. – Вып. 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://legal\\_psychology.academic.ru/567](http://legal_psychology.academic.ru/567).
3. Мелентьев М.П. Предупреждение самоубийств среди лиц, осужденных к лишению свободы : уч.-практ. пособ. / М.П. Мелентьев, А.П. Тищенко. – Киев : РИО МВД Украины, 1994. – С. 47.
4. Качнова Н.А., Зосименко А.В. Клинико-психопатологические аспекты аутоагрессивного поведения жертв сексуального насилия в местах лишения свободы / Н.А. Качнова, А.В. Зосименко // Психическое здоровье и безопасность в обществе : науч. материалы I нац. конгресса по социальной психиатрии. – М., 2004. – С. 96.
5. Шестопалова Л.М. Самоубийства та доведення до самоубийства: заходи протидії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Л.М. Шестопалова ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2001. – 19 с. –
6. Цой О.Р. Кримінологічні проблеми пенітенціарного суїциду і його попередження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О.Р. Цой. – Москва, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [www.dissercat.com/content/kriminologicheskie-problemy-penitentsiarnogo-suitsida-i-ego-preduprezhdenie-po-materialam-re](http://www.dissercat.com/content/kriminologicheskie-problemy-penitentsiarnogo-suitsida-i-ego-preduprezhdenie-po-materialam-re).
7. Александров Ю.К. Справочник практического работника пенитенциарных учреждений / Ю.К. Александров. – М. : Права человека, 2001. – С. 80.
8. Лестер Д., Данто Б.Л. Самоубийство за решеткой / Д. Лестер, Б.Л. Данто. – Рязань : Стиль, 1994. – С. 73.
9. Дебольский М.Г., Матвеева И.А. Суицидальное поведение осужденных, подозреваемых и обвиняемых в местах лишения свободы / М.Г. Дебольский, И.А. Матвеева // Психология и право. – 2013. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : [www.psyandlaw.ru](http://www.psyandlaw.ru) / ISSN-online: 2222-5196.
10. Михайлов О.Є. Кримінологія : навч. посіб. / О.Є. Михайлов, А.В. Горбань, В.В. Міщук. – К. : Знання, 2012. – С. 163–165.
11. Александров Ю.К. Справочник практического работника пенитенциарных учреждений / Ю.К. Александров. – М. : Права человека, 2001. – 150 с.
12. Суліцький В.В. Психологічні особливості засуджених-суїцидентів : Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.06 / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2002. – 20 с.
13. Bogatyrev I. G., Terekhova L. V. The theoretical and applied principles of the investigation of suicide prevention in penitentiary institutions of Ukraine // Юридичний вісник 3 (32) 2014. – С. 127.
14. Баранов Ю. В. Стадии ресоциализации осужденных в свете новых социолого-антропологических воззрений и социальной философии. – СПб.: Юрид. центр. Пресс, 2006. – 275 с.